

ДУМИТЕ, ИЗРЕЧЕНИЯТА И ТЕКСТЪТ КАТО ЕЗИКОВИ ЗНАКОВЕ

(Върху материал от български език)

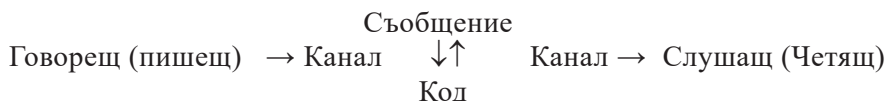
Мери Лакова

Институт за български език - БАН

Резюме. Целта на тази статия е да се припомни моделът на акта на комуникация от Р. Якобсон (1957) и да се провери дали основните езикови единици се вписват в този модел. Под основни езикови единици ще разбираме думите, изреченията и текста.

Keywords: signs; words; sentences; text

Р. Якобсон е съставил следния модел на акта на комуникация:

Говорещият е лицето, което произнася пред събеседник (или пише към събеседник) някакво съобщение. Каналът за комуникация е устен (при устен разговор) или писмен (при писане на писма, художествени, научни произведения и др.). Съобщението е информацията, която говорещият известява на слушащия, като използва код – някой естествен език. Информацията достига до слушащия чрез неговите слухови органи (или чрез зрението му при четене).

Необходимо е да се посочи какво трябва да знае дадено лице, за да бъде говорещ или слушащ. Дадено лице, за да може да стане говорещ, трябва да отговаря на следните условия: 1) да има познания за околния, извънезиковия свят; 2) да знае езика, на който ще съобщи информацията; 3) да има известни познания за събеседника, да знае дали предаваната от него информация е нова за събеседника, или не – в противен случай информирането може да се окаже излишно. За слушащия е валидно следното: 1) за слушащия към акта на съобщаването от говорещия се предполага, че също има някакви познания за действителността; 2) слушащият също така

трябва да знае езика (кода) на съобщението от страна на говорещия, за да може да го разбере.

Думите с оглед на езиковия знак

Нека сега се обърнем към думите, като единици на езика и на речта. Можем ли да смятаме думите за съобщения? Според нас думите също можем да смятаме за съобщения по следните причини. Думите от даден език са разбираеми за носителите на този език. Когато са произнесени самостоятелно (без да са употребени в изречение), те също означават нещо. Самостоятелно представени думи се откриват в тълковните речници, като там за всяка дума е представена и тълкувателна дефиниция.

Съгласно „Американския речник-тезавър на английския език“ (1976) дума е „звук или съчетание от звукове или тяхна репрезентация при писане или печатане, която символизира и предава (communicates) значение и която се състои от отделна морфема или комбинация от морфеми“. В българските трудове по граматика и лексикология са поместени подробни описания за това, що е дума. В „Теоретична граматика на българския език. Морфология“ (Kutzarov, 2007: 5) от Ив. Куцаров е поместено следното: „Грамматиката е наука за думата като словоформа и като градивен елемент на словосъчетанието, изречението и текста“. В „Съвременен български език“ (Boyadzhiev, T., Kutzarov, I. & Penchev, Y., 1998) Т. Бояджиев определя лексикологията като „наука за думите като речникови единици и за речниковия състав като характерна страна на строежа на езика“ (1998: 131). Думата „може да се определи като лексикално-граматична единица с определено значение, която се изговаря с едно основно ударение“ (Т. Бояджиев, „Съвременен български език“, стр. 134). Съгласно Т. Бояджиев в съдържанието на думата се съдържат следните видове информация: а) лексикална информация – това, което думите отразяват за външния спрямо тях свят; б) граматична информация – принадлежност към някоя от частите на речта, думите представляват и съвкупност от словоформи (наречията, служебните думи и междуметията се явяват с единствена словоформа); в) структурна информация – думите се състоят максимално от представки, корен, наставки и окончания (като не всички от тези съставки се явяват във всяка дума) (Boyadjiev, 2002: 22 – 34).

Нека сега се обърнем към проблема за думата като езиков знак. В „Речника-тезавър на английския език“ понятието sign (знак) в едно от значенията си гласи: „Конвенционална фигура или разновидност (device), която стои вместо дума, фраза или операция“. Съгласно с „Български тълковен речник“ (1973) едно от значенията на съществителното „знак“ е следното: „Белег, поставен или използван за някаква цел. *Писмен знак*“. Както английското значение, така и първото значение за „знак“ от БТР стоят

най-близо до понятието „езиков знак“. В терминологична употреба съществуват две възможности за интерпретация на понятието „езиков знак“. 1) Фонетичната (буквената) страна на думата да се смята за знак на някакво значение, което стои извън този знак. Такова разбиране за знака имат Огден и Ричардс (1923), съгласно с които съществуват: знак – отделно означаемо и отделно денотат, образуващи т.нар. триъгълник на Фреге или триъгълник на Огден и Ричардс (Moskov, 2000: 86). 2) Езиковият знак има две страни: едната страна представлява фонетичният (буквеният) облик на знака (например на знака дума), а другата страна представлява неговото значение, съдържание, смисъл. Ф. дьо Сосюр в „Курс по обща лингвистика“ (1916) създава теория за двустранния характер на езиковия знак. Тук ще представим класическия модел на езиковия знак на Ф. дьо Сосюр. Той може схематично да се представи, както следва:

Означаващо (significant) → означаване → Означаемо (signifié). Отделно стои Денотатът (dénoté), от който чрез обобщение и абстракция се достига до формирането на означаемото.

Означаващото е речев звук или поредица от звукове (писмено букви), които представляват формалната страна на знака. Означаемото е значението, смисълът, съдържанието, сигнификатът, интенционалът на знака. Означаемото на знака се получава въз основа на съществени или външни свойства на предмет, явление, които представляват денотата, екстенционала на знака. Денотатът не е част от знака – знакът се състои само от означаващо и означаемо. Означаемото се получава, като се обобщават свойствата на предмети от един род или на отделен предмет (или явление), наречен денотат, и след това от наблюдението върху различните денотати от един род се осъществи абстракция, така че винаги даденият денотат, различните предмети, явления, които се подвеждат под този денотат, остават различни, означаеми с дадения сигнификат. Логическият път за формиране на сигнификата и понятието за даден денотат е следният: от усещане чрез сензитивните органи, към възприятие се създава представа (мислен образ) за извънезиковия предмет, а след това чрез отделяне и обобщаване на съществените страни от представата за всички предмети от дадения род и последващо абстрахиране се създава понятие за този предмет.

Например денотатът „стол“ представлява всички видове столове – дървени, пластмасови, с облегалка, със или без подлакътници, тапицирани и нетапицирани. Сигнификатът за този денотат представлява „мебел за сядане от един човек, като тази мебел обикновено е с облегалка, за разлика от мебелите за сядане от един човек, които са без облегалка, тъй като последният вид мебели обикновено се наричат табуретки“.

Отношението означаващо → означаемо е означаване – с даден звуков облик се означава определено съдържание. Даден комплекс от означаващо

и означаемо е относително стабилен за продължителен период от време, за да могат носителите на дадения език да се разбират помежду си (Georgiev & Duridanov, 1965).

С течение на времето дадена дума може да измени своето значение, да развие ново значение или да загуби част от значенията си. Например старобългарската дума ГОРА е означавала „планина“, а днес означава „лес, местност, обрасла с дървета“. Също така с течение на времето даден звуков облик на дума може да се измени, без да се променя означаемото, лексикалното значение. Например в старобългарски думата за „горен крайник на човек“ е звучала като РЖКА (ронка), а в съвременния език тя звучи като „ръка“. Отношението означаващо – означаемо се описва в тълковните речници като дума с тълковна дефиниция, която представя означаемото, значението на думата (или значенията на думата, ако тя е многозначна). Както се каза, отношението Денотат → Означаемо е обобщение на признаците на денотата и последваща абстракция от несъщественото, за да се достигне до сигнификата и понятието.

Друг проблем, който трябва да се разгледа, е какво представлява назоваването. Наблюденията показват, че има два типа назоваване. Единият случай е, когато се следва пътят от означаемо (сигнификат) към означаващо (звуков облик). Както пише Т. Бояджиев, това е пътят „от съдържанието към изразяването му с думи“ (Boyadjiev, 2002: 78). Например отношението Означаемо → Означаващо е налично в случаи като следния: *Спрегнатият глагол в изречението се нарича сказуемо*. Тук означаемото е „спрегнатият глагол в изречението“, а частта „сказуемо“ е название за това означаемо.

Вторият случай е, когато директно се създава дума (словосъчетание) за назоваване на денотат – предмет или явление от извънезиковата действителност. Анализът според нас е следният. Когато се открие нов обект или явление, които дотогава нямат име, те биват назовани от лицето откривател по някакъв начин. По този начин денотатът придобива име, название. Това название обаче трябва да стане достояние на обществото, което говори дадения език, за да може редовно да се използва за обозначаване именно на този денотат. Например денотатът „кръг, от който е отстранен по-малък вписан вътрешен кръг със същия център“ е именуван в математиката „тор“. Много често подобни случаи има при създаването на нови вещества, технически устройства, астрономически обекти и др. Изобщо във всички случаи, когато е наличен израз „се нарича, има за име“, става дума за определяне на означаващото (названието, името) на обект или явление.

Нека посочим процесите, които съществуват при означаващото, означаемото и денотата. Пътят от означаващо към означаемо е означаване; пътят от означаемо към означаващо е назоваване; пътят от означаващо към де-

нотат също е назоваване; пътят от денотат към означаемо е обобщение и абстракция; а пътят от означаемо към денотат е денотиране.

Да разгледаме още два случая. Първият е да се опитаме да съпоставим *фиакър*, *файтон* и *кабриолет*. И трите имат едно и също значение: „кола с покрив, возена от два впрегнати коня, служеща за придвижване и водена от кочиаш“. Докато *файтон* е стилистически неутрална дума, *фиакър* и *кабриолет* са стилистически остарели. Независимо от това обаче в българския език това са три думи, макар и пълни синоними. Изобщо може да се заключи, че наличието на специален фонетичен облик (буквен облик) при дадени образувания е гаранция, че става въпрос за отделни думи.

Трябва да се спрем и на случаите с многозначните думи. Известно е, че множество думи в езика имат повече от едно значение, т.е. с дадено означаващо се означават повече от един сигнификат. Така е например със съществителното „отзив“, което има следните значения: 1) Изказване мнение, оценка. *Чух добри отзиви за теб.* 2) Кратка критическа статия. 3) Отзвук, отговор. *И глас искрен благороден в сърца отзив ще намери.* (Хр. Ботев). Създаването на нови значения при запазването на фонетичния облик на дадена дума се нарича „развиване на нови, преносни значения“. Развиването на нови значения става по пътя на метафората или пък на метонимията, като връзката с изходното значение се пази. Ако връзката между две първоначални значения се разкъса, вече става въпрос не за многозначни думи, а за омоними.

В заключение на тази част може да се каже следното.

– В лексикологията всяко означаващо е индивидуално – то е фонетичната (буквената) страна на всяка индивидуална дума.

– В означаемото на знака се съдържат следните видове информация: а) едно или повече лексикални значения, означавани от един звуков комплекс; б) граматична информация – принадлежност на всяка дума към една от частите на речта и наличие на словоформи за отделните морфологични категории (наречията, служебните думи и междуметията имат само по една словоформа); в) структурна информация – словообразователният строеж на всяка от думите: някои думи (главно по-старите думи) представляват само корен и окончание (*път*, *пътят*, *пътища*, *пътищата*; *земя*, *земята*, *земи*, *земите*), като морфемният им строеж от съвременен гледище е непрозрачен, а други думи са производни – те са поморфемно членими (например председател – „човек, който седи пред другите“, което съдържа представка (пред-), корен (-сед-), свързваща наставка (-а) и наставка за вършител на действието лице (-тел). В схемата на Р. Якобсон съобщението се представя от информациите, съдържащи се в означаемото, а кодът се представя от фонетичния (буквения) облик на думите. Човекът създава знака, но човекът не е част от самия знак. Човекът използва създадените

знакове, ставайки говорещ, или пък възприема произнесените от даден говорещ знакове в процеса на комуникацията.

Изреченията като знакове

Следващата задача е да разгледаме изреченията и да потърсим какви видове информация се съдържат в техните значения.

На словосъчетанията и изреченията може да се гледа като на съставни (композиционални) знакове. Както пише К. Попов в „Съвременен български език. Синтаксис“, словосъчетанието е комплекс от поне две думи, свързани помежду си семантически и формално (Попов, 1974: 30 – 43).

К. Попов в ГСБКЕ т. III. (1983) привежда изследването на Й. Рис (J. Ries, Was ist ein Satz. Prag, 1931: 208 – 224), където е посочено, че съществуват около 139 дефиниции за изречение. Тук ще приведем само някои дефиниции. В „Американски речник трезор на английския език“ (1976) за изречение (sentence) е приведена следната дефиниция: „Грамматично единство, представляващо дума или група от думи, което е отделено (separate) от други граматически конструкции и което обикновено се състои поне от един подлог с неговото сказуемо и съдържа финитен глагол или глаголна фраза, например: *Вратата е отворена*, или *Отидете!*“. В „ГСБКЕ т. III. Синтаксис“ (1983) изречението е дефинирано по следния начин: „Изречението е основна, граматично оформена единица свързана реч, която се отличава със смислово и интонационно единство, с комуникативна значимост“. Съгласно с Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“ (1978) „изречението изразява някаква относително завършена мисъл“. Създаването на относително завършена мисъл се осъществява чрез приписване на действителен признак от сказуемото на обекта, назован с именната фраза подлог. Съгласно „ГСБКЕ. т. III. Синтаксис“ (1983) основните признаци на изречението са: предикативност, модалност, интонация и граматична оформеност. Дефиницията на Й. Рис за изречение е следната: „Изречението е най-малката граматично оформена единица на речта, която изразява своето съдържание с оглед на отношението му към действителността“. Като имаме предвид различните дефиниции за изречение, приведени в „ГСБКЕ. т. III. Синтаксис“ (1983) – логически, психологически, формалнограматични, можем да се опитаме да систематизираме особеностите на изреченията, както следва. 1) От гледище на речта, изречението е единица свързана реч, изразяваща някаква мисъл. 2) От гледище на езика, изречението се строи по структурна схема, отразяваща зависимостите на подчинение и съчинение между съставните единици (вж. Н. Чомски, 1957, 1965, 1984, и за български език Й. Пенчев, 1984, 1993, 1998; П. Бъркалова, 1997; М. Лакова, 2012). 3) От гледище на морфологичната оформеност, изречението се характеризира с модалност,

време и лице на глагола, както и с взаимно приспособяване на съставните му части една спрямо друга (например съгласуване). 4) От гледна точка на съдържанието си, изречението е най-малката единица, изразяваща мисъл, за разлика от другите единици. Това означава, че всяко изречение трябва да се характеризира с наличието на предикация – дейно приписване на признак на някакъв предмет. Предикацията може да бъде експлицитна – тогава в изречението има спрегнат глагол-сказуемо. Предикацията може да бъде и имплицитна, да се подразбира – тогава в изречението не се съдържа спрегнат глагол-сказуемо. Произнесено с необходимата интонация, такова изречение също се осъзнава като изразяващо някаква мисъл, например мисъл за наличието на някакъв предмет или явление в момента на говоренето: *сняг*, т.е. „наличен е сняг“. 5) Съдържанието на изреченията спрямо логическите форми е следното. Формулирането на някаква мисъл в изреченска (словесна) форма винаги се прави от говорещия с някаква комуникативна цел спрямо събеседника. Такива комуникативни цели, както е известно, са следните: (а) Да се извести за нещо на събеседника. Тогава говорещият си служи обикновено със съобщително изречение, изразяващо твърдение. В логиката на твърдението съответства логическата форма съждение (наричано още логическа пропозиция). (б) Да изрази молбата си, че търси информация от събеседника. Тогава говорещият си служи най-често с въпросително изречение, за да изрази съдържанието въпрос. Въпросите са два типа: въпросът съдържа алтернатива, като се изисква от събеседника да избере едната от двете възможни страни на алтернативата: *Пристигнаха ли гостите, или още не са дошли?*; и въпрос за попълване на информационна липса – тогава във въпросителното изречение се съдържа въпросително местоимение или наречие (*кой, кога, как* и др., например: *Кои студенти днес са на изпит?*), и се изисква от събеседника да попълни тази информационна липса с отговора си, например: *Студентите от първи курс днес са на изпит* (Lakova, 2007). Въпросът, от логическо гледище, е преход от едни съждения към други. (в) Да изрази молба или заповед към събеседника, от който се изисква да реагира с действие по съдържанието на изречението. Тогава говорещият си служи с побудително изречение, често в повелително наклонение, за изразяването на съдържанието „подбуда“ към реакция с действие. Логическата форма е твърдение, усложнено с модална интенция от страна на говорещия. (г) Говорещият известява за свое желание положението на нещата в действителността да бъде друго, не каквото е в момента, в миналото или в бъдещето, като не се предполага реакция от събеседник. Логическата форма на такова изречение също е твърдение, усложнено с модална интенция. (д) Говорещият изразява емоционалното си преживяване по повод на изразяваното в изречението

извънезиково събитие, по повод на наблюдавано събитие или по повод на изказване от преждеговорившия. Тогава говорещият си служи най-често с възклицателно изречение, за да изрази възкликване, често само с междуметие. От логическо гледище, възклицателното изречение, което съдържа пропозиция, е твърдение, усложнено с емоционална оценка, например: *Колко хубаво прекарахме на Рила!* Възклицателното изречение може да съдържа и само емоционална реакция, например: *Ох! Ах!* 6) От психологическо гледище, формулирането на мисъл представлява дейно съчетаване на едни представи с други представи, като този процес се закрепва словесно в изречение. 7) Всяко изречение предава информация за реалната или за въображаема действителност.

Под извънезикова действителност ще разбираме предметите и събитията от реалния или някой измислен свят, света на идеите, които са плод на съзнанието на човека, света на обществения живот и света на езика, разбираан като обект на наблюдение.

Да построим схемата на езиковия знак цяло изречение и неговия денотат. Например простото изречение „Учителят даде книга на ученика“ може да се представи като съставен (композиционален) знак, както следва.

Означаващо: (звук, буквен облик) на изречението, включително удаденията на думите и интонацията: У-ч-и-т-е-л-я-т д-а-д-е к-н-и-г-а н-а у-ч-е-н-и-к-а. Означаемо: на по-високо съдържателно равнище: пропозиция и комуникативна цел на изказването (в случая съобщение), предикация; на подредно съдържателно равнище: 1. Съставно понятие, при което едно лице, което обучава ученици (учител), връчва многостранично, свързано в левия си край печатно произведение (книга) на обучавано лице (ученик). 2. Принадлежност на всяка от думите към определена част на речта и наличие на семантика на морфологичните категории, налични при всяка от думите в съставния знак. 3. Наличие на семантика на структурните синтактични отношения в изречението. Изразена чрез скобов запис, генеративната схема е следната: (((Учителят (даде (книга (на ученика)))))). Денотат: ситуация, при която обучаващо лице (учител) връчва книга на обучавемо лице (ученик).

И така, от една страна, при съставните (композиционалните) знакове съществува семантична съвместимост между думите, съставляващи словосъчетанието и изречението, а от друга страна, когато разглеждаме изречението като цялост, във всяко изречение се съдържат пропозиция и комуникативна цел, която говорещият иска да предостави на събеседника.

Но нека приведем още факти във връзка със семантичната съвместимост между думите в изречението. Наблюденията показват, че подобно на това, че всяка фонема се състои от комплекс от фонологични признаци, можем да предположим, че думите, като лексеми, също представляват комплекс от семантични признаци. Наблюденията върху българския език показват, че ле-

лексикално пълнозначните думи притежават следния комплекс от семантични признаци със стойност + или -: +- въображаем свят, +- артефакт, +- одушевеност (растение, животно), +- човек, +- мъж, +- възрастен, +- абстрактност, +- събирателност/разпределеност, първи групов семантичен признак (принадлежност към област от действителността), втори групов семантичен признак (принадлежност към подобласт от действителността), извънизреченска (лексикална) семантична роля (например агенс – съществителни за вършител на действието: писател; съществителни за пациент – търпящ действието: любим, клиент; глаголи за събитие: *святка се*; състояние: *лежа*; или процес: *боботя* (за мотор) и т.н.; индивидуален семантичен признак, по който всяка от думите се отличава от всяка друга; допълнителен семантичен признак (наличие на синоними, антоними, омоними, пароними спрямо дадена дума и фази от действие при глаголите и др.); стилистична характеристика (книжовно, разговорно и т.н.); функционална характеристика (честота на употреба съобразно с мнението на родените носители на езика). Стойности на тези семантични признаци характеризират всяка дума от българския език (като не забравяме, че всяка дума се отличава от останалите по своя индивидуален семантичен признак). В изречението, за да има лексикално-семантична съвместимост, част от семантичните признаци на една дума се повтарят при друга дума. Например в изречението *Петрови заминаха в чужбина* сред общите признаци на *Петрови* и *заминаха* е това, че *Петрови* се отнася до лица, а *заминаха* е глагол-сказуемо, който също се отнася до лица в едно от значенията си. (В друго свое значение *заминаха* се отнася до движещи се предмети, например: *Влакът замина*). Тук не е възможно подробно да бъде разгледан този проблем (Lakova, 2004: 150 – 169).

Може да се заключи, че семантичната съвместимост между думите в едно изречение се осъществява и въз основа на това, че всяка от думите притежава лексикално-семантични признаци, които са съвместими с лексикално-семантичните признаци на другите думи в изречението.

Нека сега разгледаме информацията, която съдържа дадено изречение, на по-високото равнище в семантиката на изречението.

Съставните части (означаемите на отделните думи) образуват пропозицията на изречението. Когато се разглежда семантиката на изречението, необходимо е да се има предвид и предикацията, като задължително негово свойство. Значението на едно цяло просто изречение може да се представи, както следва:

Семантика → <<<Цел на изказване <Предициране < I Пропозиция I >>>> Δ
на просто 1,2,3,4,5
изречение

Δ Семантика на просто изречение <<<Цел на изказване<Предициране<Пропозиция>>>

В тази формула се казва, че можем да гледаме на пропозицията на изречението като на операнд, към който са приложени последователно операторът „Предициране“, а към него и операторът „Цел на изказване“. С прилагането на тези оператори като резултат ще се произведе семантиката на цялостното изречение. (Знакът $\rightarrow$ означава `е равно`, а знакът Δ се нарича релатор – той показва какво се произвежда в резултат на приложените операции към операнда (Lakova, 2002a: 116). (Аналогична система на анализ при числови изрази за пръв път е направена от Ж.-П. Декле (1990: 53 – 57). В настоящата работа ние сме приложили неговата идея върху езикови единици. Нека сега опишем какво представляват отделните съставки на семантиката от това по-високо семантично равнище на изречението.

Пропозицията е онази част от изреченската семантика, която „посочва какво казва изречението за външния свят“, какво е състоянието на нещата в извънезиковия свят. (Тази дефиниция за пропозиция в семантичен смисъл принадлежи на Дж. Алууд, Л.-Г. Андершон и Й. Дал (1981: 20). Именно пропозицията на изречението отразява извънезиковата ситуация, която стои в основата на дадено изречение и е повод да се направи някакво изказване (да се произведе някакво изречение). Съществуват различни дефиниции за пропозиция – според някои автори в нея се включва и информацията за предикативност, глаголно време и лице. Според нас обаче от пропозицията трябва да бъде изключена предикативността – предикативността е отделна съставка на изказването (изречението). Съгласно с Дж. Алууд, Л.-Г. Андершон и Й. Дал, към които се присъединяваме и ние, пропозицията трябва да отразява само състоянието на нещата във външния (спрямо езика) свят. Следователно такива същини като „предикация“, „морфологични категории“ ще смятаме за различни от пропозицията същини – те се описват отделно. Пропозицията може да се състои само от една дума, например: *сняг* или *вали*; или от словосъчетание, например: *сипкав сняг*; *вали изобилно*; или от субектно-предикатен израз, например: *сипкав сняг вали изобилно*, синонимно на *изобилно валене на сипкав сняг*. Когато изкажем такава пропозиция, фактически ние едновременно с изказването осъществяваме и предициране, с помощта на глагола-сказуемо действено приписваме признака „*вали (изобилно)*“ на обекта „*сняг*“.

Друга съставка на изречението е предикативността. Както е известно, наличието на предикативност е основно свойство на изречението. То означава, че в съзнанието на говорещия се е осъществил акт на предициране. Учените са установили, че предицирането е мисловен акт, който от психологическо гледище представлява свързване на представи в едно цяло, а от логическо гледище представлява действено приписване на признак, свойство спрямо предмет. Например в изречението *Младежът е умен* свойс-

твото „е умен“ е приписано активно на лицето „младежът“. Логически това твърдение може да се запише, както следва: $P(x)$, което се чете „субектът x притежава свойството P “. Когато изречението съдържа лексикално пълнозначен глагол, чрез който пряко или косвено се засягат и други обекти, назовани в изречението, може да се каже, че на субекта на действието, назован с подлога, е приписано т.нар. „релационно свойство“. Например в изречението *Младежът купи книга от книжарницата* на субекта „младежът“ е приписано релационното свойство „купи книга от книжарницата“. Това е една от възможностите, предоставени ни от логиката, за тълкуване на този вид изречения. (За релационно свойство вж. Д. Спасов, Н. Мерджанов. (1975). *Символна логика*). Друга възможност за логически анализ на същия тип изречения е те да бъдат представени като релация от няколко същини. Съгласно с тази възможност изречението *Младежът купи книга от книжарницата* ще бъде записано логически, както следва: $P(x, y, z)$, където с P е означено действието, на логически език – предикатът „купи“, с x е означен субектът на действието „младежът“, с y е означен прекият обект „книга“, а със z е означено обстоятелството „от книжарницата“. (За логически запис на отношения вж. например Дж. Алууд, Л.-Г. Андершон, Й. Дал, 1981: 85). Предикацията в глаголните изречения се изразява посредством спрегнатия глагол-сказуемо (например: *Вали* или *Вали дъжд*), а в именните изречения тя е имплицитна, подразбира се, тъй като не е изразена с отделна дума, самото изказване на изречението се отнася към настоящия за изказването момент от извънезиковата ситуация (напр. *Дъжд, студ*, т.е. *Налични са дъжд, студ*).

Третата съставка на изречението е т.нар. комуникативна цел на изказването. Както се каза, целите на изказването са пет типа: 1) да се изрази съобщение; 2) да се постави въпрос; 3) да се изрази подбуда за действие към събеседника; 4) да се изрази някакво желание от страна на говорещия, като не се предполага ответна реакция от слушащия; 5) да се изрази емоция от нещо наблюдавано в извънезиковия свят или от нещо узнато от събеседника.

Всички изредени видове семантика се включват в семантиката на простото (и сложното) изречение. За да стане едно изречение пълноценно обаче, неговите съставки трябва да бъдат оформени морфологически, а както вече се каза, трябва да се вземе предвид и синтактичната структура. Анализът показва, че семантиката на морфологичните категории (без формалните им показатели) също трябва да се включи в семантиката на изречението към означаемото на композиционалния знак изречение. Подобно на това структурната информация – информацията за структурните схеми на изреченията – също според нас е част от означаемото на знака. Заслужава да се отбележи, че докато структурната схема на дадено изречение е

валидна за множество лексикално различни изречения, то лексикалната информация във всяко конкретно изречение е различна.

Денотат на изреченията е не отделен предмет, явление (с изключение на еднословните изречения), както е при лексемите, а цяла ситуация, в която присъстват действие, актанти, обстоятелства. Наблюденията показват, че структурата на извънезикова ситуация – денотат, е изоморфна на синтактичната структура на дадено изречение. Например структурата на денотата на изречението *Учителят даде книга на ученика* е изоморфна на синтактичната структура на това изречение. Схемата на ситуацията денотат е следната:

(((((Вършител (действие (обект(отношение на засягане (засегнато лице)))))), т.е. (((((Учител (даване (книга (на (ученик)))))).

(Lakova, 2007b: 90 – 95).

И така, в означаването на изреченията участват следните видове информация: 1) лексикална – комбинацията от значенията на лексикалните съставки, пропозицията и целите на изказване и предикацията; 2) морфологична – принадлежността на думите към определени части на речта и семантика на морфологичните категории на всяка от думите в изречението; 3) семантика на синтактичната структура на изречението (структурната му схема). Цялото съдържание на означаването в изречението представлява „съобщението“ от схемата на Р. Якобсон, а кодът е звуковият (буквеният) облик на изречението заедно с ударенията на думите и интонацията.

Текстът като езиков суперзнак

В българската литература по лингвистика съществуват трудове, посветени на текста и на текста като суперзнак. Това са трудовете „Теорията за знака в лингвистиката и в литературната наука“ (1988) от Д. Добрев и Е. Добрева и „Текстолингвистика“ (2002) от Е. Добрева и Ив. Савова. В тях подробно са разгледани всички аспекти на макроединиците – текстове като суперзнакове. Тук ще си позволим да приведем само някои основни положения от тези трудове. В книгата „Теорията за знака“ от Д. Добрев и Е. Добрева е посочено следното: „Терминът знак се предлага като общ за езиковите единици като елементи на системата и за по-висшите структури – текстове или части от текстове, за знаците с узуален и с оказинален статус, за лингвистичните и за нелингвистичните семиотични обекти“. „Този термин покрива и двете форми на семиотичната единица – материална и идеална. Съдържателният план на съответното ниво се изгражда като единен смислов комплекс, несводим до сумата от съдържанията на единиците, съставлящи изразния му корелат. Общият единен смисъл на цялостния текст

е план на съдържание на висшето структурно ниво в конкретната художествена система (когато става дума за художествено произведение – бел. моя, М.Л.). Именно този общ съдържателен план на текста представлява отражение на съответния комплексен денотат“ (Dobrev & Dobрева, 1988: 206). В „Текстолингвистика“ (2000) от Е. Добрева и Ив. Савова понятието „езиков текст“ е дефинирано, както следва: „Езиков текст е всяко цялостно речево образувание, което изпълнява самостоятелна комуникативна функция в даден акт на общуване“ (Dobрева & Savova, 2000: 70). „По знаковата си природа текстът е сложен (комплексен) езиков знак. Той се образува като комбинация от езиковите знакове с по-нисък ранг (морфеми, лексеми, изречения) и представлява крайно подредено множество от организирани по определен начин частични знакове“ (Dobрева & Savova, 2000: 76). Авторките посочват, че текстът има план на изразяване и план на съдържание, като планът на съдържание се проявява с две страни: глобален смисъл и конкретно речево съдържание. Смисълът е дълбочинна структура на речевия продукт. Езиковото съдържание е съвкупността от употребените в текста думи и изречения“. Планът на изразяване се представя от единици от всички равнища и подсистеми на езика – фонеме, срички, морфеми, думи, изречения, ударения, интонационни типове. Значещите единици (морфеми, лексеми, изречения) са включени в изразния план на текста и със значенията си и с формата си, така че този план не е чисто формална структура“ (Dobрева & Savova, 2000: 77). Разгледана е кореференцията – препращането от дадено изречение към предходно. И двата труда са ценни с идеите си и с изчерпателността на изложението си.

Тук искаме да обърнем внимание на един факт. Е. Добрева и Ив. Савова посочват, че текстовете имат две нива на съдържание: на по-високото ниво се разполага т. нар. от тях глобално съдържание на текста, а на по-ниското ниво се намира съдържанието на всяко от изреченията, съставлящи текста. Когато разглеждахме изреченията, също установихме, че при тях се наблюдават две равнища на проявление на семантиката – на по-високото равнище се проявява пропозицията с целта на изказването и предикацията, а на по-ниското равнище се разполага семантичната съвместимост между думите в изречението. Може да се заключи, че тук се наблюдава съответствие между двуравнищната структура на семантиката на изречението и двуравнищната структура на семантиката на текста. Тези факти говорят за единството на езика при явленията от различните негови равнища.

Във връзка с плана на изразяване при суперзнаковете – текстове, за код (означаващо) може да се приеме и тук звуковият (буквеният) облик на думите и изреченията заедно с ударенията и интонацията. Допълнително техническо средство, подпомагащо разбирането на текста, е например графичното оформяне на абзаците с поместването им на нов ред, използване-

то на букви, тирета и други означения при изреждане на отделните абзаци, означенията „дял първи“, „глава втора“ и под.

Цялата съдържателна информация на даден текст представлява „съобщението“ от схемата на комуникацията на Р. Якобсон и всички форми, чрез които тази информация се изразява, представляват „кода“ на съобщението.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Allwood, J., L.-G. Andersson & Ö. Dahl. (1981). *Logic in Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Andreychin, L. (1978). *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia. [Андрейчин, Л. (1978). *Основна българска граматика*. София.]
- Boyadzhiev, T., Kutsarov, I. & Penchev, Y. (1998). *Savremenien balgarski ezik*. Sofia: Petar Beron. [Бояджиев, Т., Куцаров, И. & Пенчев, Й. (1998). *Съвременен български език*. София: Петър Берон.]
- Boyadzhiev, T. (2002). *Balgarska leksikologiya*. Sofia: Anubis. [Бояджиев, Т. (2002). *Българска лексикология*. София: Анубис.]
- Barkalova, P. (1997). *Balgarskiyat sintaksis – poznat i nepoznat*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo. [Бъркалова, П. (1997). *Българският синтаксис – познат и непознат*. Пловдив: Университетско издателство.]
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Massachusetts: MIT.
- Chomsky, N. (1984). *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: FORIS Publications.
- Collection. (1983). *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. tom. III. Sintaksis*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [БАН. (1983). *Граматика на съвременния български книжовен език. том. III. Синтаксис*. София: Издателство на БАН.]
- Dobrev, D. & Dobрева, E. (1988). *Teoriya za znaka v lingvistikata i v literaturnata nauka*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Добрев, Д. & Добрева, Е. (1988). *Теория за знака в лингвистиката и в литературната наука*. София: Наука и изкуство.]
- Dobрева, E. & Savova, I. (2000). *Tekstolingvistika*. Shumen: Episkop Konstantin Preslavski. [Добрева, Е. & Савова, И. (2000). *Текстолингвистика*. Шумен: Епископ Константин Преславски.]
- Georgiev, Vl. & Duridanov, I. (1965). *Ezikoznanie*. Sofia. [Георгиев, Вл. & Дуриданов, И. (1965). *Езикознание*. София.]
- Jackobson, R. (1957). *Shifters, Verbal Categories and The Russian Verb*. Harvard.
- J.-P. Desclés. (1990). *Language applicatifs, langue naturelle et cognition*. Paris: Hermes.

- F. de Saussure. (1916). *Cours de linguistique générale*.
- Kutsarov, Iv. (2007). *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo. [Куцаров, Ив. (2007). *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство.]
- Lakova, M. (2002). *Printsipat na konstruktivizma v gramatichnata semantika na balgarskoto prosto izrechenie*. Sofia: Marin Drinov. [Лакова, М. (2002). *Принципът на конструктивизма в граматичната семантика на българското просто изречение*. София: Марин Дринов.]
- Lakova, M. (2004). Konstruirane na едно balgarsko izrechenie vaz osnova na semantikata mu. *Balgarski ezik, kn. 2 – 3*, str. 150 – 169. [Лакова, М. (2004). Конструиране на едно българско изречение въз основа на семантиката му. *Български език, кн. 2 – 3*, стр. 150 – 169.]
- Lakova, M. (2007a). *Vaprosite i vaprositelnite izrecheniya v balgarskiya i v polskiya ezik*. Sofiya: Marin Drinov. [Лакова, М. (2007а). *Въпросите и въпросителните изречения в българския и в полския език*. София: Марин Дринов.]
- Lakova, M. (2007b). Otnoshenie mezhdu strukturata na izrechenieto i strukturata na izvanezikovata situatsiya. *Balgarski ezik, kn. 1*, str. 90 – 95. [Лакова, М. (2007б). Отношение между структурата на изречението и структурата на извънезиковата ситуация. *Български език, кн. 1*, стр. 90 – 95.]
- Lakova, M. (2012). *Strukturi v balgarskoto izrechenie*. Veliko Tarnovo: Znak'94. [Лакова, М. (2012). *Структури в българското изречение*. Велико Търново: Знак'94.]
- Moskov, M. (2000). *Ezik i ezikoznanie*. Sofia: Siela. [Москов, М. (2000). *Език и езикознание*. София: Сиела.]
- Penchev, Y. (1984). *Stroezh na balgarskoto izrechenie*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Пенчев, Й. (1984). *Строеж на българското изречение*. София: Наука и изкуство.]
- Penchev, Y. (1993). *Balgarski sintaksis. Upravlennie i svarzvane*. Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo. [Пенчев, Й. (1993). *Български синтаксис. Управление и свързване*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство.]
- Penchev, Y. (1998). *Sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Plovdiv. [Пенчев, Й. (1998). *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. Пловдив.]
- Porov, K. (1974). *Savremenen balgarski ezik. Sintaksis*. Sofia. [Попов, К. (1974). *Съвременен български език. Синтаксис*. София.]
- Spasov, D. & Merdzhanov, N. (1975). *Simvolna logika*. Sofia. [Спасов, Д. & Мерджанов, Н. (1975). *Символна логика*. София.]

- Vocabulary. (1976). *The American Heritage Dictionary of the English Language*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Vocabulary. (1973). *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- [Речник. (1973). *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство.]

THE WORDS, THE SENTENCES AND THE TEXT AS LINGUISTIC SIGNS

(Over a material of modern Bulgarian language)

Abstract. The aim of the article is to bring to mind the model of the communication of R. Jakobson and to examine if the basic linguistic units fit to this model. We consider that the basic linguistic units are the words, the sentences and the texts.

After F. de Saussure we accept that the signs have two aspects: significant (name) and signifié (meaning). It is proved that the two aspects of the sign exists in the three types of linguistic units. It is proved also that the signifié contains not only a semantic information, but also it contains a structural information.

✉ **Prof. Meri Lakova, DSc.**
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
Sofia, Bulgaria